

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Београд, Чика Љубина 18-20

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ

На предлог Одељења за Историју, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Београду на својој XVII редовној седници, одржаној 22.02.2024. године, именовало је комисију за оцену и одбрану докторске дисертације **СРЕДЊЕ ПОДРИЊЕ – ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКО ИСТРАЖИВАЊЕ (14. – ПОЧЕТАК 16. ВЕКА)**, докторанда **Милана Ж. Војновића** из Београда у саставу:

1. Др Јелена Мргић, ментор, ванредни професор, Одељење за Историју, ужа научна област – Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком
2. Др Синиша Мишић, редовни професор, Одељење за Историју, ужа научна област – Историја српског народа у средњем веку са историјском географијом и старословенским језиком
3. Др Ема Петровић, редовни професор Филолошког факултета Универзитета у Београду, ужа научна област – Оријенталистика.

Након ишчитавања достављеног текста дисертације докторанда Милана Ж. Војновића, Комисија има част да Наставно-научном већу Филозофског факултета поднесе следећи

РЕФЕРАТ

1. Основни подаци о докторанду и дисертацији

Докторанд Милан (Жељко) Војновић је рођен 12. октобра 1989. године у Београду. Основну школу и гимназију је завршио у Смедеревској Паланци. Основне студије Историје је уписао на Филозофском факултету у Београду 2008. године и дипломирао 30. августа 2012. године са темом „Босна и Србија у првој половини 15. века“. Исте године је уписао Мастер академске студије на Одељењу за Историју и 20. септембра 2013. са одличним успехом одбранио мастер рад „Средњовековна „земља“ Дрина – историјско-географско истраживање“, ментор – проф. Јелена Мргић. На истом Одељењу и код истог ментора је уписао Докторске студије академске 2013/14. године, бр. индекса 5113-13. Тема доктората и менторство су успешно одбрањени пред Комисијом за одбрану предлога теме, у саставу: проф. Синиша Мишић, проф. Радивој Радић, доц. Дејан Јечменица, др Марија Копривица, и састављен је позитиван извештај 12.06. 2016. године. То је потом одобрено на Наставно-научном већу Филозофског факултета у Београду на III редовној седници одржаној 8. марта 2016. године, и потврђено на Универзитету, на седници Већа Друштвено-хуманистичких наука.

Докторанд Војновић је током докторских студија био запослен као наставник историје у више основних и средњих школа, и постигао је да објави делове свог мастер рада као научно-истраживачке радове у домаћим часописима (вид. библиографију, 1.-3.), као и да сходно својим интересовањима – историјска географија и картографија Балкана, Подриња и средњовековне босанске државе, публикује још 3 научна рада, самостално и у ко-ауторству са колегама. Учествовао је на неколико научних скупова и био сарадник на изради „Енциклопедије Републике Српске“. Ангажован је за послове картографске обраде историјских карата неколико научних публикација. Године 2020. је стекао истраживачко звање „истраживач сарадник“.

Досадашњи објављени радови Милана Војновића су:

1. М. Војновић, *Границе и жупе „земље” Дрине*, Браничевски гласник 9 (2014), 17-32.
2. М. Војновић, *Црквене прилике у „земљи” Дрини*, Српска теологија данас 6 (2014), 221-228.
3. М. Vojnović, *Medieval Landscape and Micro Historical Geography in the vicinity of fortress Hrtar*, Иницијал 4 (2016), 125-139.
4. М. Максимовић – М. Војновић, *Путне везе Ужица са Полимљем и Подрињем (14-17 век)*, Ужички зборник 41 (2017), 39-72.
5. М. Војновић, *Босна на картама Балканског полуострва из друге половине 15. века*, У: *Bosna i njeni susjedi u srednjem vijeku: pristupi i perspektive*, ur. E. Duraković, E. Dedić, N. Rabić, Sarajevo 2019, 333-356.
6. Ж. Вељковић – М. Војновић, *Нудмир и Лудмер: још једном о топониму*, *Philologia Mediana* 13 (2021), 661-670.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања дисертације докторанда М. Војновића – „Средње Подриње – историјско-географско истраживање (14. – почетак 16. века)“ јесте реконструкција средњовековне управне јединице босанске државе – „земље“ Подриње, са становишта модерне историјске географије као науке која примењује историјске методе на проучавање одређене јединице географског простора. У овом случају, реч је о региону који обухвата и десну обалу реке. Средњовековно одређење средњег Подриња, где је формирана „земља“ са више жупа, различито је од савременог географског појма у погледу простора и граница. Надаље, средњовековна организација насеља, жупа, путева и привредне активности нужно је сезала изван граница ове краткотрајне управне јединице, будући да је најјачи економски центар – град Сребреница, имао и велику утицајну зону у привредном и демографском смислу. Након што су друге „земље“ средњовековне босанске државе добиле своје *регионалне историјско-географске монографије*: Захумље, Доњи Краји, Усора и Соли, и Западне Стране, кандидат је пошао од методологије која је омогућила основне истраживачке приступе у „земљи“ Подрињу, и применио нове. Хронолошки оквири су одређени доступношћу изворне грађе – домаће, дубровачке и османске провенијенције, документарних, наративних и картографских извора. Циљеви истраживања су ишли у неколико праваца: 1) покушај реконструкције процеса промене природно-географског простора као основе за посматрање историјских, друштвених, политичких и привредних

промена; 2) утврђивање просторног размештаја и структуре средњовековних и раноосманских насеља: села, тргови, градови, тврђаве, касабе; 3) идентификација и оцртавање управних јединица средњовековне босанске државе – жупе, „земља“ Подриње, „власти“, и раноосманских управних јединица – нахије, санџаци и кадилуци; 4) привредна активност становништва, од примарних као што је пољопривреда – производња хране и њен обим у зависности од просторних одлика региона и густине насељености, до процене анализе рударске производње – њеног обима, пространства и утицаја на развој трговине и занатства; и 5) мрежа регионалних и локалних путева који су део идентификоване мреже насеља различитих категорија. Основно и главно истраживање је ограничено на период од 14. до почетка 16. века, и унутар овог оквира су посебно осветљени односи средњовековне Србије и Босне које су се граничиле на реци Дрини, као и односи са Угарским краљевством, а потом све промене које долазе са османским освајањем, укључујући и црквене прилике кроз цео период истраживања.

3. Основне хипотезе од којих се кренуло у истраживање

Докторанд Милан Војновић је пошао од следећих хипотеза које су потврђене у дисертацији:

- Савремено географско одређење Средњег Подриња не одговара средњовековној просторној организацији и зато је неопходно на основу сачуване изворне грађе различитог порекла и типологије реконструисати обим „земље“ Подриње, њене жупе и познију османску територијалну организацију;
- „Земља“ Подриње је формирана половином 14. века у оквиру средњовековне босанске државе, дуж границе са Србијом, и ти односи су, заједно са босанско-угарским и српско-угарским односима, као и феудалним приликама унутар босанске државе, играли велику улогу у историјском и привредном току на овом простору;
- Идентификација средњовековних насеља са археолошким локалитетима (остаци тврђава и некропола стећака) омогућава реконструкцију мреже насеља са мрежом саобраћајница које су их повезивале, а сама насеља су категоризована према сачуваним историјским изворима;
- Рани османски извори, путописна, картографска и етнографска грађа могу се искористити за идентификовање и убицавање средњовековних насеља и мреже путева, као и демографских кретања;
- Сачувана и доступна изворна грађа пружа основ за примену метода Историјског ГИС-а – на базичну географску основу и природни амбијент (рељеф, тло, вегетација, хидрографија) нижу се у слојевима насеља са припадајућим археолошким локацијама (некрополе стећака и остаци грађевина), и омогућава се прецизна топографија унутар мрежа насеља и мрежа путева. Ова метода ће омогућити израду врло прецизних историјско-географских карата.
- Рударски басен Средњег Подриња укључивао је обе обале реке Дрине. На западној је Сребреница имала централну улогу, а на источној је постојао низ рудника који се развијају током 14. века (Крупан, Бохорина, Зајача, Липник, Трешњица). Ова насеља су била међусобно повезана, те се са становишта методологије регионалног истраживања њихов урбани и економски развој не може посматрати изоловано;

- Најјачи урбани и економски центар средњовековног Средњег Подриња је била Сребреница, која је захваљујући рударству, трговини и занатству израсла у један од водећих градова на простору средњовековне Босне и Србије;
- Утицај урбане и рударске агломерације Сребренице на природну средину и становништво је могуће истражити степен дефорестације и промене квалитета живота.

4. Садржај дисертације

Текст дисертације садржи 283 пагиниране странице са мањим проредом текста. Нулту нумерацију има Садржај на две стране, са нумерисаним поглављима, која обухватају Увод на почетку, Завршна разматрања на крају. Главни истраживачки текст је груписан у 7 поглавља, са Списком извора и литературе, и Списком прилога (илустрације, графикони, табеле и карте). У основном тексту су на одговарајућим местима стављени графички прикази резултата истраживања: 8 графикана, 16 табела и 16 карата. Текст са пратећим критичким апаратом (нумерисаним напоменама) је подељен на веће целине са нумерисаним потпоглављима:

Увод – Предмет истраживања; Извори и досадашња истраживања; Методологија и начин израде рада (**1–14. стр.**) – пружа критички преглед изворне грађе, пре свега објављене и доступне, и досадашње резултате на пољу историје и историјске географије, као и привредне историје за подручје средњовековне Србије и Босне, са посебним тежиштем на регион Средњег Подриња. Осим коришћења изворног материјала различитог порекла и хронологије, у циљу реконструисања процеса дугог трајања, кандидат је користио одговарајућу домаћу научну историографију и савремене научне резултате страних истраживача – географа, историјских географа, медиевиста и османиста, објављене на енглеском језику.

Природно-географски оквир – Увод; Дрина и њене притоке; Рељеф Средњег Подриња; Шуме Средњег Подриња; Утицај рударства на животну средину; Клима Средњег Подриња (**15–37. стр.**) – Одредивши средњовековно (средње) Подриње као простор између Дрињаче и Жепе левих притока Дрине, на запад до обронака Деветка, Јавора, Смолина и Коњуха, односно планинског развођа сливова Дрињаче и Криваје, докторанд М. Војновић је због потреба исцрпног истраживања економске и демографске историје укључио и предео са десне обале Дрине, источни део рударског басена Средњег Подриња. Овде су детаљно представљене природно-географске карактеристике истраженог подручја у дуготрајном историјском процесу промене услед активности становништва: формирање насеља и промене биљног покривача, пре свега шума различитог састава.

Политичка географија Средњег Подриња – Античко наслеђе; Средње Подриње од 10. до 14. века; Треботићи и Подриње у саставу средњовековне босанске државе; Средње Подриње између Босне, Угарске и Србије; Пад под османску власт и прве деценије османске управе (**38–90. стр.**). Кандидат је саобразио периодизацију историјској области коју је истраживао и испратио је промене организације ове територије од предсловенског до раноосманског периода, оцртавајући след политичких догађаја, промена државних граница и територија обласних господара. У периоду римске управе развила су се два муниципалитета: Малвезатијум код Склана и Домавија-Аргентарија на простору Сребренице

као посебан рударски дистрикт. Овуда је ишао огранак пута од Салоне до Сирмијума, са прелазима преко Дрине. Све до развијеног средњег века, и археолошки и историјски извори су оскудни за подручје Средњег Подриња. Док је политичка граница две српске државе остала на Дрини, од времена бана Стјепана II Котроманића и посебно бана и краља Твртка могуће је пратити кроз сачувани дипломатички материјал успон појединих феудалних породица које су имале своје баштине у Треботићу, у долини Зеленог Јадра, попут жупана Ивахна, и потомака Дабише - Дабишића, са поседима у Подрињу – град Кучлат. Иако се Подриње јавља у рангу „земље“ у интитулацијама босанских владара од 1366. до 1461, међу сведоцима се посебно издвајају само у једној повељи – 1400. године. Назив Треботић је био потиснут називом Подриње а на положају усорског војводе су били потомци жупана Ивахна. Слабљење централне власти у босанској држави након Тврткове смрти довело је до уздицања нових великаша у Подрињу – властеле Златаносовића, до 1433. године, и Дињичића-Ковачевића, испрва њихових вазала, који су успели да истрају на простору у непосредној околини Сребренице, у тврђави Кличевац, и били важан политички фактор у српско-босанским и босанско-угарским односима. Деспот Стефан Лазаревић је потом добио од краља Жигмунда рудник Сребреницу са Лудмером и тврђавама Шубин и Кушлат, и поставио мимоходну царину у Костијереву. Кандидат је овде приложио **Карту бр. 1 (стр. 65)**, са прецизније оцртаном линијом разграничења у Средњем Подрињу у време деспота Стефана. До наредног ширења власти Деспотовине на леву обалу Дрине дошло је у време деспота Ђурђа, који је овладао простором од Зворника и Сребренице до Осата, уз могућност да су властела Дињичићи-Ковачевићи из Јадра и Осата признала његову власт након 1433. године. Прво и краткотрајно османско освајање Сребренице и околине уследило је након првог пада Деспотовине 1439, али је власт деспота Ђурђа обновљена 1444, и уследиле су борбе са босанским краљем за рудник Сребреницу, што је исцрпно приказано у дисертацији. Пре коначног пада Деспотовине, под османску власт су трајно потпали рудник Сребреница и тврђаве Кушлат и Шубин, а потом су у главној османској офанзиви на босанску државу маја 1463. погинули Станчићи и Ковачевићи, локална подрињска властела. Област Ковачевића је под османском управом претворена у вилајет Ковачевића са нахијама Вратар, Треботић, Бинач и Осат, у саставу Смедеревског санцака, све до оснивања посебног Зворничког санцака.

Територијално-управна организација Средњег Подриња – Увод; Жупе и нахије: Осат, Треботићи и Јадар, Лудмер, Бинач; Долина Жепа; Десна обала Дрине; Метох – Жупа – Власт; Земља Подриње; Вилајети, санцаци и кадилуци (**91–118. стр.**). Полазећи од резултата домаће историографије у протеклих неколико деценија и темељне изворне хеуристике, кандидат је подробно истражио и утврдио оснивање и промене основних територијално-управних јединица српских средњовековних земаља – *жупа*, потом формирање „земље“ Подриње у саставу Босне, и нових јединица Деспотовине – „власти“, и на крају Османског царства – вилајета, нахија, санцака и кадилука. Жупе Средњег Подриња су приказане на основу могућег географског распореда, као заједница земљорадничког становништва у селима, на релативно већој надморској висини, саобразно рељефу и саставу тла. Осат је био смештен уз реку Дрину, од Зеленог Јадра до Петрича, и чак источно од Дрине, тако да у прво време постоје и две нахије, у Босанском и Смедеревском санцаку. На **Карти бр. 2 (стр. 96)**, приказана су идентификована и убицирана насеља различитих категорија, са мрежом путева у нахији Осат. Жупа Треботићи са тврђавом Кличевац се

налазила у долини Зеленог Јадра, а суседна жупа Јадар око тврђаве Кушлат. Кандидат је израдио детаљну топографску **Карту бр. 3** са убикацијом насеља нахија Треботић, Велетин и Комић (**стр. 99**), према најранијем попису Босанског санџака 1468/69. године. Следећа промена током османске власти јесте издвајање посебне нахије Кушлат у Зворничком санџаку према пописима 1519. и 1533. године, и њена насеља су представљена на **Карти бр. 4 (стр. 100)**. Лудмер се издвајао као област и по етнографским истраживањима на терену, која су забележила географску самосвест локалног становништва у односу на суседни Осат, са специфичним орнаментима на средњовековним стећцима. Лудмер је функционисао као економско залеђе рудника Сребренице, са великим бројем пећи за прављење ћумура. Током османске власти његова насеља су пописана у нахији Будимир у Зворничком санџаку, а кандидат их је идентификовао и учртао на **Карти бр. 5 (стр. 103)**. Кандидат је пажљивом анализом средњовековних извора и поређењем са природно-географским карактером терена утврдио да Бирач, Горњи и Доњи, нису могли да окупљају заједнице земљорадничког становништва, тако да је поуздано утврдио да таква жупа није могла да постоји у доба средњовековне Босне, иако се у народу задржало име предела у широј околини Власенице, од реке Јадра до Кладња. Тврђава Бирач је уписана са Велетином и Комићем у истоимене нахије, и део су Карте бр. 3. У погледу простора долине Жепе, она није жупног карактера, и ту су били јужни поседи породице Ковачевић-Дињичић, а у османско доба је основана нахија Вратар у вилајету Ковач – **Карта бр. 6 (стр. 107)**. Следећи картографски приказ – **бр. 7 (стр. 108)**, даје слику османске организације простора у околини средњовековних рудника на десној обали Дрине. То су нахија Крупањ и Бохорина, које су биле у саставу Зворничког санџака. О посебној градској управи Сребренице говори и детаљна просторна организација на нивоу град – подграђе – метох – градска жупа (котар), а њено управно подручје је обухватало аграрни простор, простор рударења и прераде руде и шумске ресурсе. У време деспота Стефана је издвојена посебна Сребреничка „власт“ на челу с војводом, док су ка северу организоване Зворничка и Теочачка. Кандидат је предложио као могућу идентификацију Тишничке власти из Уговора у Тати 1426. године да је била смештена у долини Дрињаче и околини Власенице, чиме би се попунио географски простор из овог документа. Потом је оцртао границе „земље“ Подриње – од Дрине, као источне и југоисточне границе, узводно Дрињачом на запад преко обронака Јавора до Кладња, који остаје у „Краљевој земљи“, а на југу до Жепе. Источно од Дрине су се простирале „земље“ у саставу државе Немањића – Моравице и Мачва. На крају поглавља кандидат је приказао првобитну организацију османске власти након освајања 1459/63, која је била краткотрајна, а променила се када се османска власт проширила на Сребреничку бановину. То су промене проузроковане формирањем Зворничког санџака (пре 1483).

Насеља Средњег Подриња – Увод; Урбани простор: градови и тргови; Утврђења; Рурални простор: сеоска насеља; Мрежа насеља (**119–157. стр.**). Докторанд је у овом поглављу истражио три основне категорије средњовековних насеља – град, трг и село, да би укључио и све поткатогеорије, као што су градске тврђаве (цитаделе), тргови као подграђа и самостални тргово, караванске станице и тврђаве у систему заштите рудника и путева. Потом је дао табеларну и картографску идентификацију насеља из османских пописа територије Средњег Подриња. За Сребреницу је сачувано довољно изворног материјала и историографских радова да се њен урбани и периурбани простор детаљно реконструише. М. Војновић је скренуо пажњу на могућност доста ранијег помена Сребренице у

дубровачким изворима из трговине робљем са територије босанске државе (16. април 1300. године). Њена градска тврђава Сребреник, развијена варош и рударска агломерација која је укључивала и Сасе, били су обезбеђени и другим тврђавама на прилазним путевима, попут Шубина, Ђурђевца, Клотијевца, Кличевца, Кушлата и Перица, све до Вратара на југу. На десној обали Дрине је такође постојао систем одбране рудника Липника, Крупања, Трешњице, Црнче, Зајаче и Бохорине, који је само делимично археолошки истражен. Указано је на неопходност детаљнијих радова на низу локалитета са остацима фортификацијске архитектуре. На овом простору је хас Буковица, пописан у Смедеревском санцаку 1476. године, дао назив Азбуковици, која је прекрила ранији назив Осат. **Карте 8-13. (стр. 141-146)** приказују насеља пописана у периоду од 1476. до 1572. године. Након формирања Зворничког санцака, њему су додељене нахије из раније основаног Смедеревског санцака, а које су се простирале у ближој околини Сребренице – нахије Сребреница и Шубин (**карта 14, стр. 149; карта 15, стр. 150**), Будимир (Лудмер) и Крупањ, затим околина Дрињаче и Зворника и простор северно од Црнче и планине Јагодње. Мрежа насеља у Средњем Подрињу представљена је и у виду **Табеле бр. 2 (стр. 157)** са подацима о физичкој удаљености насеља од Сребренице, чиме се уцртава и њена утицајна зона и могућност постојања насеља нижих категорија и мањег економског значаја.

Демографија Средњег Подриња – Увод; Становништво Средњег Подриња; Демографска кретања; Категорије становништва (**158–191. стр.**). Суочавајући се са добро познатим проблемом за демографску историју, а то је скоро потпуно одсуство средњовековне грађе с једне стране, а с друге дисконтинуитет у хронологији објављених и доступних османских пописних дефтера, кандидат је применио методологију османиста. Узимајући као референтни оквир да је једна кућа-домаћинство, као основна пореска јединица, имала коефицијент 5, удовице 2.5, а самци и монаси 1, да би истраживање обухватило и задружне и инокосне породице, овде на примеру Азбуковице и пописа из 1476. и 1526. године дата је процена броја становника (**Графикони 3-5, и Табела 3**). У процесу демографских промена у Средњем Подрињу уочено је дејство пограничних српско-босанских и боснаско-угарских сукоба у позном средњем веку, а посебно девастирајуће последице османских похода и коначног освајања на градове и руднике Сребреницу, Сасе, Крупањ, Бохорину и Црнчу. У **Табели 4. (стр. 169)** је дата процена броја становника за насеља нахије Осат, Треботић, Вратар, Велетин и Комић из првог пописа Босанског санцака 1468/69, као и за насеља нахија Сребреница, Шубин, Будимир и Кушлат у Зворничком санцаку 1519. и 1533. године (**Табеле 4. – 12**), те нахије Крупањ и Бохорина (**Табеле 13. и 14**). Ставке из пописа су биле број хришћанских и муслиманских кућа, баштина, приходи и убикације насеља. Подаци су потом искоришћени за даљу анализу континуитета насељености и процеса исламизације.

Црквене прилике у Средњем Подрињу – Увод; Православна црква; Римокатоличка црква; „Црква босанска“; Исламизација (**192–208. стр.**). Поглавље даје сажет преглед, сходно расположивим изворима и савременој историографији, могуће реконструкције сложене верске и црквене ситуације на простору Средњег Подриња. Поред података о познатим манастирима које познији летописи приписују краљу Драгутину – Ломница, Папраћа и Рача, докторанд Војновић је искористио податке о најновијим археолошким налазима са локалитета сакралних објеката који могу да се припишу православној црквеној организацији, попут Црквине у селу Луг недалеко од данашњег

манастира Раче, док су други слични локалитети још увек ретко рекогносцирани. Градови и рударски тргови Средњег Подриња поседовали су римокатоличке цркве и фрањевачке самостане посведочене у средњовековним изворима дубровачке и папске провенијенције – Сребреница, Зворник, Крупањ, Црнча и Липник. Сасвим фрагментарно су сачувани помени припадника јеретичке „цркве босанске“ у документарним и епиграфским изворима. Процес исламизације на подручју Средњег Подриња је, према доступним изворима, текао споро и неравномерно.

Привредни токови – Увод; Рударство; Трговина; Земљорадња и сточарство – Процене производње по глави становника; Остала занимања становништва; Саобраћај: Путеви преко планине Таре, Преко Гласинца и Борача за Средње Подриње; Пут долином реке Дрињаче ка Подрињу; Путеви у околини Сребренице; Путеви источно од Дрине (**209–255. стр.**) . Кандидат се определио да пође од најразвијеније привредне активности на простору Средњег Подриња – рударства, чија историја се може пратити од античких времена, с посебним полетом од прве половине 14. века и примене саске организације и технологије, до прве фазе османске управе и новог управног и фискалног система Османског царства. Површина намењена коришћењу минералних ресурса у околини Сребренице и Саса простирала се на готово 20 квадратних километара, а према попису из 1548. године, у нахијама Сребреници, Шубину, Будимиру и Кушлату је радило 2.352 пећи за прављење ћумура. Трговина је такође била превасходно усмерена на промет племенитих метала – сребра и злата, као и олова и гвожђа, и утицала је на развој урбаних и трговачких центара дуж локалних и регионалних путева с обе стране Дрине. Посебан истраживачки напор је уложен да се процени величина простора и географски смештај подручја погодних за производњу хране, са проценама укупне производње израженим у графиконима за оне нахије где су били доступни подаци о прикупљеним порезима. Овде је примењена методологија из новије османистике – прорачунавање могућности производње вишкова хране у односу на оквирне годишње процене основних потреба (200-280 кг жита), пре свега пшенице, док се остале житарице прерачунавају у „економски пшенични еквивалент“ (сумјешнице, јечам, раж, овас и просо). На основу доступне османске грађе докторанд је ово истраживање спровео за простор Азбуковице те је синтетички приказао осцилације у производњи житарица у виду **Табеле 15. и 16 (стр. 229. и 235), и Графикона бр. 6-8 (стр. 236-237)**. Виноградарство је било заступљено у мањој мери, са осцилацијама у складу с климатским променама током позног средњег века и почетка 16. века, али је пчеларство и сточарство, посебно свињогојство, било у порасту. Изузетно детаљно је реконструисана путна мрежа на основу свих расположивих извора – средњовековних и османских, документарних и наративних (хроника и путописа). Кандидат је оцртао трасе караванских путева са станицама и одбрамбеним тачкама преко планине Таре, преко Гласинца и Бирача, долином Дрињаче, и преко шире околине Сребренице, каои оне који су водили источно од Дрине ка рударском басену Крупања, Бохорине и др., а затим до Ваљева и Ужица. **Карта бр. 16**, која приказује видљивост терена осмотреног са врха тврђаве Шубин (*Viewshed analysis*) (**стр. 252**), пример је примене нове методологије из археолошких истраживања, а овде је уклопљена у реконструкцију система одбране прилазних путева рударском градском центру Сребреници.

Закључна разматрања (стр. 256-258), Списак извора и литературе (стр. 259-279) и Списак прилога (стр. 280-281) чине завршни део текста дисертације.

5. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Након подношења финалног текста дисертације извршена је провера њене оригиналности у програму *iThenticate* који се користи на Универзитету у Београду. Извештај и провера ментора указују на 15% подударана текста, од чега је највећи део преузет из кандидатовог текста Образложења предлога теме дисертације и затим Извештаја Комисије пред којом је овај предлог одбрањен. Програм *iThenticate* није препознао критичке напомене (фусноте) као део изван основног текста, тако да је поклапање скоро у потпуности на нивоу цитираних извора и литературе, а који се јављају у низу других докторских дисертација из историјске географије средњовековних српских земаља. У закључку, ова дисертација је оригинално ауторско дело са коректно цитираним изворима и научном литературом.

Милан Војновић је у свим поглављима комбиновао аналитички, компаративни и статистички метод, у зависности од расположиве грађе и научне продукције, и резултате представио картографском методом која је саставни део историјско-географских истраживања. У овом случају то је 16 ауторских карата. Посебно узимајући у обзир обим, врсту и доступност изворне грађе, издвојили бисмо неколико подручја где су постигнути битни научни доприноси, од почетних хипотеза у истраживању до презентације нових сазнања у дисертацији. На првом месту то су резултати остварени у померању фокуса истраживања на терен историјске географије са аспекта дуготрајних промена особина природне средине, тачније шумске вегетације, и утицаја интензивне рударске производње Сребренице на њену ужу и ширу околину. Први пут је изнета процена количине коришћене дрвне грађе за производњу дрвеног угља (ћумура) и укупна површина са које су шумски ресурси били изложени експлоатацији, а реч је о површини од око 20 квадратних километара. Посебан значај има детаљна идентификација и поуздана убијација свих посведочених насеља методом ХГИС и њихово картографско представљање са детаљно приказаном мрежом регионалних и локалних путева. Надаље, дисертација је указала на снажну економску и демографску повезаност и међузависност простора са обе обале Дрине на подручју од Жепе до Зворника; утицај Сребренице на кретање становништва те економски и демографски развој других урбаних и протоурбаних насеља; тврђаве у систему заштите рудника и путева – анализирани су сачувани комплекси тврђава, али је докторанд у мрежу одбрамбених насеља укључио, поред идентификованих, и неидентификоване и археолошки неистражене остатке фортификација на простору Средњег Подриња, с обе стране реке. Нови резултати су и процене пољопривредне производње на простору Средњег Подриња, опет полазећи од природно-географских карактеристика терена, тако да је кандидат јасно одредио подручја где су заједнице земљорадника могле да буду окупљене ради производње хране (жита, вина, поврћа и воћа), а примењена је метода османистике у прерачунавању могућих производних вишкова житарица („економски пшенични еквивалент“). Демографски пад је јасно уочен и пажљиво лоциран, а показано је да пад пољопривредне производње након османског освајања има своје узроке и у депопулацији, али и климатским променама. Географски микро предели посведочени у етнографским истраживањима терена, попут Бирача, Лудмера и Осата, сада су проучени историјским

методама, тако да су оцртане њихове територијалне промене и одређен карактер привредне активности у периоду који је у фокусу истраживања ове дисертације.

6. Закључак

Дисертација Милана Ж. Војновића је оригинално ауторско дело засновано на темељној хеуристици и пажљивој анализи изворног материјала и његовој научно верификованој интерпретацији. Полазећи од савремених методолошких поставки домаће и стране историографије и историјске географије докторанд је дошао до нових истраживачких резултата. Примена других теоријских модела допринела је да ова нова историјско-географска монографија продуби сазнања о региону Средњег Подриња, са значајним микроисторијским увидима.

У Београду, 11. април 2024.

Чланови Комисије:

Др Јелена Мргић, ментор, ванредни професор
Одељење за Историју, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Синиша Мишић, редовни професор,
Одељење за Историју, Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Ема Петровић, редовни професор
Филолошки факултет Универзитета у Београду
